

כלכלה תורנית

מאת הרב ד"ר איתמר ורהפטיג

אין ספק בכך שההפגנות האחרונות מורות על תסיסה חברתית. ישנו אי נחת בציבור מן המשטר הכלכלי-חברתי המקפח שכבות מסוימות בחברה הישראלית. אך ההפגנות אינן מנותבות לאמירה ברורה, ודומה כי המפגינים עצמם אינם משדרים בגל אחד.

זה הזמן להאיר במקצת את אורה של תורה באשר לגישה החברתית-כלכלית. אינני מתכוון להיכנס לפרטים, לא רק משום שאינם ידועים לי, אלא גם משום שהדרכת התורה מכוונת לעקרונות וכללים, ויישומן תלוי בחכמי התורה והכלכלה שבכל עידן ומקום.

ידועות לנו שתי גישות כלכליות, קוטביות זו לזו. השיטה הקפיטליסטית, הדוגלת בשוק חופשי, תחרות, יזמות, מחיר שנקבע לפי היצע וביקוש והתערבות מינימאלית בחיי השוק. על פי גישה זו, טבע האדם לחפש את טובתו והחברה היא זו שתמצא את האיזון הנכון בין ההיצע והביקוש של אנשיה. כך למשל, אם יחסרו מלפפונים ימצא מי שיגדל אותם, שכן הביקוש מביא להיצע.

מנגד, קיימת השיטה הקומוניסטית הדוגלת בהתערבות מרבית בחיי השוק, עד כדי הלאמה של ענפי משק רבים, חלוקת התוצרת לכל, צמצום עד כדי מחיקת הפער בין עניים ועשירים. שיטה זו טוענת כלפי חברתה הקפיטליסטית שהיא מעודדת תחרות פרועה, אגואיזם קיצוני, כשכל אחד מנסה לנגוס מן העוגה נתח גדול יותר, החזק מצליח ונוצר פער גדול בין העניים והעשירים. יתר על כן, מבחינה ערכית, מתפתחת חברה שמעודדת צרכי חומר, המבוקשים על ידי ההמון ושלא מחשיבה ערכי תרבות ורוח אשר אין להם ביקוש רב. אין צורך לומר כי, בשיטה זו הקפיטליסטית, האזרח מחונך להצלחה מכח "כחי ועוצם ידי", ללא שותפות של בורא עולם. אולם ראה זה פלא, דווקא שיטה זו הקומוניסטית, קרסה. מתברר שטבע האדם הוא לעבוד ולהשקיע עבור עצמו ואי אפשר להכריחו, כשיטה, לעבוד למען זולתו. היצר האלטרואיסטי שבאדם בא מעצמו, אם כי ניתן לעודדו, אך לא יצלח כשיבוא בכפיה. בנוסף, גוף שלישי שלטוני, שמתערב ומכוון, בדרך כלל נגוע בשחיתות ולוקח חלק רב מן התוצר לעצמו, כפי שאכן קרה בברית המועצות.

מהי גישת התורה? ראשית, יש לציין כי השקפת התורה מופיעה בעיקר בשפת ההלכה כאשר אין לנו כמעט משנה כלכלית תיאורטית. אלא, מתוך שלל ההלכות נוכל להצביע על הכיוון הכללי. שנית, יש הלכות שנוהגות ביובל, היינו בעתיד, ויש הלכות שמיושמות למעשה רק באופן חלקי, כמובא להלן. עם זאת, גם בהם נעזר על מנת להצביע על גישתה העקרונית של התורה.

שיטת האמצע

באופן כללי, ניתן לומר שהתורה דוגלת בשיטת האמצע, כאשר היא נוקטת ביתרונותיה של כל שיטה, ומתרחקת מחסרונותיה.

"קדושת" הרכוש הפרטי: מצד אחד, קיים בהלכה ערך לרכוש הפרטי ואף ישנה שמירה קפדנית עליו. לא רק על ידי איסור גזל של רכוש הזולת, אלא אנו מצווים גם על השבת אבדתו והצלת רכושו מהפסד. המשנה במסכת אבות אומרת: "רבי יוסי אומר יהי ממון חברך חביב עליך כשלך" (אבות ב, יד). אסור להשתמש אפילו לשעה ברכוש חברו, ללא רשותו, אלא אם כן קיימת חזקה שהוא מסכים (ראה שולחן ערוך, אורח חיים יד, ד) וכן השואל שלא מדעת נקרא גזלן (ראה שו"ע, חושן משפט, שנט, ה). אך מצד שני, יש ונדרש מן הפרט לוותר על זכותו בקניינו למען חברו (ראה למשל: תקנות יהושע בן נון, בכניסת ישראל לארץ, המובאות בגמרא, בבא קמא פא, א). כמו כן, "כופין על מדת סדום" ולכן הדר בחצר חברו שלא מדעתו, במצב של "זה נהנה וזה לא חסר", פטור מלשלם (ראה שם, בבא קמא כא, ב, ובתוספות, בבא בתרא יב, ב ד"ה 'כגון' וכן בשו"ע וברמ"א, חו"מ, שסג, ו). יתר על כן, אדם חייב לתת מכספו לעני ולעתים הדבר נעשה אף בכפיה (ראה בבא בתרא ח, ב).

באשר לנהול השוק, יש מקום ליזמה ותחרות, אך זו מבוקרת כמובא להלן. ישנה התערבות חלקית בחיי השוק, לא רק בכדי למנוע רמאות, אלא גם כדי לעזור לקבוצות חלשות למיניהן ואף כדי למנוע קיפוח של תמימים.

נזכיר בקוצר האומר שורה של הלכות שמדגימות קו זה.

הלוואה וריבית: התוצר והעושר באים משילובם של שני גורמים: הון ועבודה. יש אוצרות טבע, אדמה ומים בני תפוקה, כסף שעבר בירושה ועוד. כל אלו צריכים השקעה ויזמה, שיווק ותובלה כדי להפיק מהם רווחים. כך, היזם שנזקק לכסף לווה מן העשיר שאינו יודע לנצל כספו, ומשיתוף פעולה זה גדל העושר. עם זאת, העשיר אינו מוכן להלוות חנם, שכן הרווח אינו בטוח. הוא מבקש ריבית, כך שלא רק שלא יפסיד אלא לעולם ירוויח. כאשר ההלוואה לא הרוויחה ואף הפסידה, הוא מתעשר והלווה נופל יותר ויותר. יש גם והמלווה משתעבד בגופו של הלווה, עיין גיטין נח, א, בסיום אגדות החורבן.

באה התורה, מעודדת ואף מצווה על הלוואה, אבל אוסרת ריבית ואף אוסרת להשתעבד בגופו (ראה שו"ע, חו"מ, צז, טו). מצב זה מאלץ שיתוף פעולה של הון ושלטון, ללא חשש של הגדלת הפער בין עניים ועשירים.

אכן, יש לציין, כי בפועל המלווים מתקשים לעמוד בניסיון זה ונמצאו במשך הדורות היתרים עוקפי איסור ריבית. כאשר הידוע בהם נקרא-היתר עסקה, ואין כאן המקום לפרט. אך עדיין הם מאטים את קצב הריבית הרצחנית, ואנו מקוים ליום שלא נזדקק להם כלל ועיקר. עם זאת, גם היום, יש לעודד השקעה במניות בה למשקיע יש סיכוי להרוויח יחד עם הסיכוי להפסיד, ללא חשש ריבית.

שמיטה ויובל: גם מצוות אלו מורות על קיומו של רכוש פרטי, יזמה ותחרות, אבל בצורה מוגבלת יותר. בשנת השמיטה הארץ שובתה, חובותיהם של הלווים פוקעים, אלא אם כן נכתב פרוזבול מראש. כאשר גם היתר זה שתיקן הלל בא לעולם לאחר שראה שאנשים נרתעים מלהלוות (ראה גטין לו, א). אבל התורה עצמה מניחה שייתכן עולם כזה בו ילון, למרות הסיכון של שמיטת חובות. בשנת היובל, הקרקעות שנמכרו חוזרות לבעליהן הראשונים ועבד עברי משתחרר. הרבה טעמים ניתנו למצוות אלו, אך הבולט שבהם הוא הטעם הסוציאלי.

התורה עצמה אומרת: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך". כלומר, היבול שנשאר - הפקר לכל. הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג, לט) מונה כאחד מטעמי המצווה "יש מהם חמלה וחנינה על כל בני אדם, כמ"ש ואכלו אביני עמך...". בעל ספר החינוך (מצווה פד) מוסיף לקח לעשירים: "ועוד יש תועלת... לקנות בזה מדת הותרנות, כי אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול". בעל עקידת יצחק, על פרשת בהר (שער סט) כותב: "שכניסתן לארץ אינה להשתעבד לה ולעבודתה... לאצור פרותיה, לקבוצ אותה על יד כדי להתעשר בהם... רק מה שיצטרך לכם לאכלה". רעיון זה ניכר ביובל - הקרקע חוזרת לבעליה, שנאלץ למכור נחלתו, מקור מחייתו, וכן מי שמכר עצמו מפני דחקו כעבד, משתחרר. הם, מקבלים הזדמנות חדשה לשקם עצמם. וכך כותב הרש"ר הירש (בפרשת בהר, שם): "חזרת הקרקעות... תמנע ניגודי מעמדות, היא תגן על המשפחות מפני התרוששות גמורה ומתמדת, בצד צבירת נכסים מופרזת בידי מועטים...".

דאגה לחלשים: מדינת רווחה דואגת גם לעניים ותשי כח למיניהם. הרעיון היסודי נלקח מן התורה, שמציינת רבות את החובה לסייע לגר, יתום, אלמנה ועני (ראה בעיקר סוף פרשת ראה, דברים). לצורך זה העשירים נזקקים להזיל מכספם לעניים. אך לא בכח יגבר איש-אין לנו אג'דה של צדק חלוקתי, שקובעת מראש שהעושר יחולק בין כל האזרחים. אין אדם נולד עם זכות מוקנית לדיור, חינוך חינם וכיוצ"ב, "אדם לעמל יולד". לאדם שאינו מוצא פרנסה מייעצת הגמרא בפסחים ק"ג, א: "פשוט נבלתא... בשוקא, ושקיל אגרא, ולא תימא כהנא אנא, גברא רבה אניא...". כלומר אם אינו מוצא פרנסה, מוכר הוא את ביתו, שדהו, ולבסוף גם את עצמו כעבד עברי (ראה הרמב"ם, הלכות עבדים א, א). אלא, שעל החברה ועל יחידיה מוטלת החובה לעזור לו, אם בכפיה (ראה למשל, בבא בתרא ח, ב) אבל בעיקר בהתנדבות, כמובא בסמוך.

לכן יש משהו צורם כאשר בני אדם, בעיקר אלו שאינם רעבים ללחם, דורשים במפגיע זכויות שיש בהן משום מתנת חינם (זכותו של אדם היא לקבל תמורה בעד עבודתו, בעד רכשו, וכו'). אך אין לו זכות טבעית לקבל מזון ומגורים שלא עמל בהם ושאיןם שלו. כך, יש לחברה חובה לפרנס את העני, אך אין לעני זכות מוקנית להתפרנס. חלק מהקצבאות הניתנות למגזרים שונים הן בגדר צדקה או חסד ולא בגדר זכות). על כל פנים, על השלטון לארגן מדיניות תומכת. שאול המלך נתבע על כך שפגע בפרנסתם של הגבעונים, בהורגו את אנשי נוב (ראה בבא קמא ק"ט, א). חכמי ישראל בקשו מדוד המלך שידאג לפרנסת העם (ברכות ג, ב). כמו כן, מן הגמרא בסנהדרין יז, א ניתן ללמוד שבכל עיר צריכה להיות

לשכת רווחה, שדואגת לעניים. הרמב"ם (הלכות מתנות עניים ט, ג) אומר: "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מִישראל שאין להם קופה של צדקה".

צדקה ומיסוי: באשר לעניים, שתי דרכים לפנינו לעזור להם - מיסוי וצדקה. המיסוי בא בכפיה. הוא מספק שירותים לכלל האוכלוסייה, ובתוכה גם סעד לעניים. התקציב מובטח והם מקבלים קצבאות באופנים שונים, עזרה מכובדת, ללא בושה. מנגד, הצדקה היא וולונטרית, לא תמיד מספיקה, אבל יתרונה בכך שאינה משחררת את היחידים ממצוותם. יתרון נוסף הינו, שגבאי הצדקה יכולים לאתר את הנזקק האמיתי ולא לתת למגזר שלם, כמו למשל, אלמנות צה"ל, כאשר לא כולן אכן נזקקות. הנותן גם מעניק יחס אישי ואמפתיה לנזקק, שחשיבותה לעתים עולה על המענק הכספי, ראה בבלי, בבא בתרא ט, ב.

במדינה מתוקנת יש איזון ראוי בין שתי הדרכים. התורה אכן דוגלת בדרך זו, אם כי יש לציין כי היא כוללת בחובה גם מצבי ביניים. מתנות העניים, שבחלקן הם מס, מהווים גם מצווה שבעל היכול מחונך לקיימה. בנוסף, הן מותירות ליחיד שיקול דעת באשר לכמות ואופן החלוקה, ועל כל פנים, טובת הנאה למי לתת, כך שאין הרגשה של כפיית הנותן. חלק מן החובה הוא בנתינת יבול חקלאי, כמו פאה ומעשר עני, כך שהעני אינו נזקק לתרגם את הכסף לאוכל ("מקרבה הנייתה"), כלומר מזון ישיר, ולא כסף שיש להופכו למזון).

ב"ה, יש לנו כיום גם עזרה ממשלתית וגם שפע של ארגוני חסד למיניהם. לכן נראה שכעת, כשדורשים יתר עזרה מן המדינה, יש להיזהר מהפרת האיזון הראוי. כך למשל, יש לעזור לסטודנטים נזקקים, אך לשים לב כי לא כולם אכן נזקקים. בייחוד יש לזכור שיש עניים של ממש, שלא יודעים לצעוק ולהפגין, ואין להתמקד במעמד הביניים ולהזניח את העניים האמיתיים (ראה רש"י על ישעיהו א, יז-ריבו אלמנה).

עוד יש להזכיר מעמד מיוחד - שבט לוי - שמשרת בקדש, ומקבל הטבות מכלל העם, היינו, עשרים וארבע מתנות כהונה. מכאן הגיעה הרעיון שהציבור מיטיב עם האליטה הרוחנית שלו, שהיא זה ששומרת ודואגת לייעודו ורמתו הערכית-מוסרית של העם. אצלנו האליטה הרוחנית הם לומדי תורה, שמפיצים את אור התורה לחברה כולה. את עצם ההשוואה בין שבט לוי ללומדי תורה עשה הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל. אמנם הרמב"ם עצמו דגל בכך שתלמידי חכמים לא יתפרנסו מהציבור (ראה בחיבורו, הלכות תלמוד תורה ג, י-יא). אבל רוב חכמי ישראל לא הסכימו עמו, ולו מהבחינה הפרקטית, שכן אי אפשר לגדל תלמידי חכמים השקועים בתורה שנים רבות ללא עזרה ציבורית (ראה כס"מ, שם).

פיקוח על מחירים: כאמור, באופן עקרוני, דוגלת ההלכה בשוק חופשי. יחד עם זאת, כפי שמקובל כיום שישנו פיקוח על מצרכי יסוד, כן ההלכה מחייבת פיקוח על מוצרים שהם בגדר "דברים שיש בהם משום חיי נפש". הכוונה למצרכי אוכל חיוניים, אם כי נחלקו הדעות באשר להיקפם של אלו (ראה מ"מ וכס"מ על הרמב"ם, הלכות מכירה, יד, ב). כיצד מתבטא פיקוח זה? ביחס למוצרים אלו יש איסור אגירה, הגבלה על תיווך שמייקר את המחיר ואף קביעת מחירים שמתחשבת ברווח של ששית (ראה שו"ע, חו"מ רלא, כ-כח).

ומדוע ישנה התערבות באשר למוצרים חיוניים אלו? אומר הרשב"ם (בבלי, בבא בתרא צ, ב) שההתערבות נועדה כדי לעזור לעניים. אבל בשאר המוצרים אומר הרמב"ם שם "ישתכר כל מה שירצה" - כלומר, כאן יקבע המחיר לפי כללי ההיצע והביקוש. לאור האמור, יש טעם שהשלטון יתערב גם במחירי הדיור שכן גם הם בגדר מצרך חיוני, כמאמר הנביא (ישעיהו, נח): "ועניים מרודים תביא בית". זאת על ידי בניה להשכרה במחיר עממי, הוזלת מסים שמייקרים מחיר הדירה, זירוז הליכים בירוקרטים ועוד. אכן דומה שהממשלה הולכת או מתכוונת ללכת בכיוון זה, ויש טעם להפגנה שתזרז תהליכים אלו. עם זאת, יש להישמר מהוזלה גדולה מדי שתשבור את השוק, ונמצאו כולם מפסידים (ראה ערוך השולחן, חו"מ, רכח, יד).

אונאת מחיר: כפי שנזכר לעיל, במצרכים שאינם בגדר "חיי נפש" אין הגבלה על המחיר, אלא הוא נקבע על פי כללי ההיצע והביקוש. עם זאת, קובעת ההלכה שאסור לצדדים לעסקה לסטות ממחיר השוק בלא ליידע את הצד השני על הפרש המחיר. בהקשר זה לא קיים אצלנו הכלל "יזהר הקונה". כמו כן, אם הסטייה היא בשיעור של שישית ממחיר השוק, זכאי המתאנה להשבת הפרש המחיר. אם הוא מעבר לשישית, זכאי הוא לבטל את העסקה כולה (שו"ע, חו"מ, רכז, א-ד). שוב, לפנינו התערבות מסוימת שבאה להבטיח מסחר הוגן, ולא לסמוך על אפשרות הנפגע לברר מחירים מראש.

חוזים אסורים: יש עסקאות שההלכה אוסרת אותם לא מסיבות כלכליות אלא מסיבות אחרות כגון, מסחר במאכלות אסורות, מכירת נשק לגויים ומכירת קרקע בארץ ישראל לגויים. עסקאות אלו חורגות מתחום דיוננו, ולא נעסוק בהם כאן.

תחרות מסחרית: לשאלת התחרות שני היבטים. האחד, כלפי הצרכן- התחרות, המלווה באמצעי שיווק ופרסומת, עלולה לפגוע בצרכנים שאינם מתמצאים בתחום, אשר יתפתו לקנות אצל מוכר בעל כישורי שיווק, בלא לבחון כראוי את טיב המוצר ומחירו. לכן יש האוסרים אותה. אולם להלכה נפסק שתחרות מסחרית מותרת, כל עוד היא הוגנת ולא גונבת דעתם של בריות (ראה בבלי, בבא מציעא ס, א ושו"ע, חו"מ, רכח, יח).

היבט שני - כלפי הסוחר המתחרה. גם התחרות שבין סוחרים למיניהם מותרת, אלא אם כן המתחרה בא מעיר אחרת (ראה בבלי, בבא בתרא כא, ב ושו"ע, חו"מ, קנו, ז). גם במקרה כזה יש מתירים, במידה ואותו מתחרה מוזיל מחירו או מביא מוצר חדש, שהם לטובת הצרכנים (שו"ע, שם). עם זאת, הפוסקים הגבילו אפשרות זו, כך שהמתחרה לא ישבור לגמרי את פרנסת זולתו ולא ירד לאומנות חברו באופן של "פסיקת חיותיה" (בבלי, בבא בתרא, שם ובראשונים על אתר במשמעות "יהבי סייארא", שו"ת חתם סופר, חו"מ, סא). כמו כן, אסור לפנות ישירות ללקוח של חברה מתחרה ולהציע לו לעבור לחברה שלו, שהוא בגדר "גניבת לקוחות" (ראה שו"ת הרשב"א ג, פג, ומאמרו של מו"ר הגר"ז נ גולדברג שליט"א "שאלות שונות בעניני חברה ומשפט" תחומין טו, 250 (התשנ"ה), 258). ועוד אזהרה חשובה, המתחרה רשאי להוזיל מחירים, אך לא באופן שחבריו יאלצו

לסגור עסקיהם. כאן הפגיעה עלולה לפגוע לא רק במוכרים האחרים אלא בחיי השוק בכלל (ראה ערוך השולחן, חו"מ, רלא, כ).

אמצעי אחר של התערבות, שמקובל בחוק המדינה, הוא חוק הגבלים עסקיים. ביסודו של דבר חוק זה נועד למנוע מונופול או הסכם מקפח בין כמה גופים עסקיים שמשתלטים על השוק ומונעים, למעשה, תחרות חופשית. רוח ההלכה נוחה מהסדר זה, כפי שבא לידי ביטוי באיסור הוזלה גדולה הנזכר לעיל.

כמו כן, הסדרי בעלי אומנויות למיניהם אינם תקפים ללא אישור "אדם חשוב" (בבלי, בבא בתרא ט, א). דהיינו, תלמיד חכם בעל מעמד ציבורי שיבחן ויבקר את ההסדר, כך למשל, הוא ישגיח שלא יעלו מחירים באופן שרירותי.

לסיכום, ההלכה דוגלת במשק חופשי, תוך התערבות חלקית, בעיקר ביחס למצרכי יסוד. התערבות זו נועדה לשמור על שוק הוגן, וכן כדי לעזור לעניים ולצמצם את הפער שבין העניים לעשירים. במסגרת זו, יש גם מקום להפגנות שבאות לשרת מטרות אלו.